

Окремі проблеми здійснення права на освіту дітей у контексті порушення територіальної цілісності України

Selected issues of the implementation of the right to education of children in the context of violation of territorial integrity Ukraine

Марія Менджул

Ключові слова:

окупована територія, внутрішньо переміщена особа, права дітей, право на освіту.

Key words:

occupied territory, internally displaced persons, children's rights, right to education.

Постановка проблеми. Порушення територіальної цілісності України, окупація Криму, триваючий воєнний конфлікт на території Донецької та Луганської областей змусили багато сімей із дітьми покинути місця свого проживання. Це вже вдруге за останні 30 років наша держава зіткнулась із масовим вимушеним переселенням. Перший досвід масового переміщення населення був пов'язаний з аварією на Чорнобильській атомній станції у 1986 р., коли понад 116 000 осіб було переселено з радіоактивно забруднених територій¹.

За даними Міністерства соціальної політики, станом на травень 2017 р. кількість вимушених переселенців становить 1 млн. 584 тис. осіб або майже 1,3 млн. сімей. Серед загальної кількості внутрішньо переміщених осіб – 806,6 тис. пенсіонерів, 57,6 тис. осіб з інвалідністю, 241 тис. дітей². За демографічною статистикою України, діти становлять п'яту частину населення. За оцінками експертів, серед переміщених осіб дітей має бути мінімум 20–25%, тобто близько 500 тисяч³. Дані ООН перевищують офіційну статистику, згідно з ними близько 2,3 млн. осіб вимушено залишили свої домівки у зоні конфлікту і виїхали в інші регіони України та за кордон⁴.

Загалом від конфлікту на Донбасі, за даними УГКП ООН, постраждало 5 млн. українських громадян. За підрахунками ЮНІСЕФ, 1,7 млн. постраждалих (або 34% від усієї кількості) – це діти⁵. Офіційна статистика не відображає у повному обсязі ситуацію, оскільки не всі ВПО стають на офіційний облік. У більшості випадків переселенцями є сім'ї та матері з дітьми. При цьому виникає проблема здійснення та захисту прав дітей – внутрішньо переміщених осіб (надалі – дітей-ВПО), зокрема права на освіту.

Стан дослідження проблеми. У науковій літературі вже є низка досліджень проблем здійснення окремих прав внутрішньо переміщеними особами, зокрема права власності⁶, трудових прав⁷, соціальних

¹ Смаль В. Велике переселення: скільки насправді в Україні внутрішньо переміщених осіб / В. Смаль [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://voxukraine.org/2016/06/30/velyke-pereselennya-skilky-naspravdi-v-ukraini-vpo-ua/>.

² Вирішення соціальних проблем внутрішньо переміщених осіб не втрачає своєї гостроти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.msp.gov.ua/news/13260.html>.

³ Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з Сходу України : [посіб. для практиків соц. сфери] / [Л.А. Мельник та ін.] ; за ред. Л.С. Волинець. – К. : Калита, 2015. – С. 7.

⁴ Сировий О.В. Засоби міжнародно-правового врегулювання збройного конфлікту на Сході України / О.В. Сировий, А.С. Чураєва // Юридичний науковий електронний журнал. – 2015. – № 6. – С. 233.

⁵ Діти війни (дослідження проблем дитинства в Україні за умов воєнної агресії) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uire.org.ua/wp-content/uploads/2015/06/Diti-viyni---doslidzhennya.pdf>.

⁶ Параскева К. Реституція майна внутрішньо переміщених осіб відповідно до Європейської конвенції з прав людини та стандартів Ради Європи / К. Параскева // Проблеми захисту прав і свобод вимушених переселенців, а також інтересів громадян або держави на тимчасово окупованих територіях та в районах проведення антитерористичної операції : матер. Міжнар. «круглого столу» (27 жовт. 2016 р.). – К. : Нац. акад. прокуратури України, 2016. – С. 8–16.

⁷ Рогач О.Я. Припинення трудових відносин з ініціативи працівника-внутрішньо переміщеної особи та роботодавця / М.В. Менджул, О.Я. Рогач // Публічне право. – 2017. – № 1. – С. 184–190.

прав⁸ тощо. Водночас наукових праць, присвячених проблемам здійснення та захисту прав дітей серед внутрішньо переміщених осіб, не достатньо. Чинне законодавство України, зокрема й Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», нині не вирішує усі проблеми у сфері здійснення та захисту прав дітей-ВПО, у тому числі права на освіту, що й зумовлює необхідність та мету відповідного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Конституція України гарантує кожному право на освіту (ст. 53), відповідно, кожна дитина незалежно від громадянства чи наявності статусу ВПО має на території України право на загальну середню освіту, що є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах, а також розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання, надання державних стипендій та пільг учням і студентам. Щодо вищої освіти, то Конституція гарантує для громадян право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

Міжнародні стандарти права на освіту містяться у ст. 26 Загальної декларації прав людини, ст.ст. 13 і 14 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, ст.ст. 28 і 29 Конвенції про права дитини, ст. 2 Першого протоколу Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, ст. 17 переглянутої Європейської соціальної хартії тощо.

Положення чинного законодавства у сфері гарантування права на освіту відповідають міжнародним стандартам, зокрема Керівним принципам із питання про переміщення осіб усередині країни, які встановлюють, що з метою забезпечення зазначеного права ВПО відповідні органи влади забезпечують, щоб такі особи, зокрема переміщені діти, здобували початкову освіту, яка є безкоштовною і обов'язковою.

Здійснення права на освіту дітьми нерозривно пов'язано з позитивними зобов'язаннями держави створити систему освітніх закладів та забезпечити умови для здобуття кожною дитиною середньої освіти. В умовах гібридної війни і затяжного воєнного конфлікту руйнується інфраструктура загалом, зазнають пошкодження заклади освіти. Ще станом на жовтень 2015 р. Міністерство освіти й науки заявляло про ушкодження 280 навчальних закладів Донецької і Луганської областей під час проведення антитерористичної операції⁹. Багато закладів освіти залишилося на непідконтрольній території України. Водночас Україна зберегла під своїм контролем велику частину освітніх закладів на території Донецької та Луганської областей: дошкільних закладів – 47,9% (841 із 1 757), загальноосвітніх закладів 48,7% (888 із 1 824), ПТУ – 39,7% (75 із 189), ВНЗ I – II рівнів акредитації 65% (52 із 80), ВНЗ III – IV рівнів акредитації – 45,2% (14 із 31). За даними Міністерства освіти, 45% дітей на звільнених територіях Донецької та Луганської областей охоплені позашкільною освітою¹⁰. Водночас Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ виявила, що у багатьох місцях, особливо в селах, спостерігається нестача вільних місць саме у дошкільних закладах. Далеко не всі ВПО та місцеві жителі мають можливість влаштувати своїх дітей до дитячого садка¹¹.

Від початку конфлікту на Сході України Луганська область стабільно посідає друге місце в Україні за кількістю облікованих внутрішньо переміщених осіб. Станом на 30 березня 2017 р. у Луганській області обліковано в Єдиній інформаційній базі даних внутрішньо переміщених осіб 290 793 особи, або 258 822 сім'ї, зокрема 24 042 дітей, 211 257 пенсіонерів, 7 889 осіб з обмеженими можливостями, 33 643 осіб працездатного віку. У навчальних закладах Донецької області на підконтрольній території станом на 15 грудня 2016 р. зареєстровано 11,4 тис. дітей-переселенців, із них 3 тис. дітей виховуються у дошкільних навчаль-

⁸ Коллер Ю.С. Шляхи вдосконалення регулювання відносин у сфері захисту соціальних прав внутрішньо переміщених осіб в Україні / Ю.С. Коллер // Проблеми захисту прав і свобод вимушених переселенців, а також інтересів громадян або держави на тимчасово окупованих територіях та в районах проведення антитерористичної операції: матер. міжнар. «круглого столу» (27 жовт. 2016 р.). – К.: Нац. акад. прокуратури України, 2016. – С. 88–91.

⁹ Діти, які не відвідують школу в Україні. Дослідження масштабів та виміру проблеми з рекомендаціями для подальших дій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/OOSC_report_Ukr_f.pdf.

¹⁰ Діти війни (дослідження проблем дитинства в Україні за умов воєнної агресії) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uire.org.ua/wp-content/uploads/2015/06/Diti-viyni---doslidzhennya.pdf>.

¹¹ ОБСЄ. Внутрішнє переміщення внаслідок конфлікту в Україні: підвищена незахищеність постраждалого населення та чинники напруженості в громадах. Тематичний звіт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/ukraine-smm/261206?download=true>.

них закладах, 8,4 тис. учнів загальноосвітніх шкіл, 256 учнів професійно-технічних навчальних закладів¹². На території Черкаської області перебуває 1 692 дитини з родин ВПО. У навчальних закладах регіону навчається 1 454 дитини, а саме: у дошкільних – 329 осіб, у загальноосвітніх – 937, у професійно-технічних – 29, у вищих – 159. Ще 209 дітей перебувають зі своїми батьками вдома. У Київській області до освітніх закладів влаштовано 5 297 внутрішньо переміщених осіб, із них до дитячих садків – 1 127 дітей, до шкіл – 3 634 дитини, до професійно-технічних навчальних закладів – 60 осіб та до вищих навчальних закладів – 476 особи¹³. За узагальненою інформацією місцевих органів управління освітою, станом на 1 березня 2017 р. у дошкільних навчальних закладах Закарпатської області перебувало 112 дітей, а в загальноосвітніх навчальних закладах навчалася 451 дитина. Фактів відмови у зарахуванні дітей із числа внутрішньо переміщених осіб до навчальних закладів на Закарпатті не встановлено.

Зважаючи на те, що значна частина дітей-ВПО перебувають на території Донецької та Луганської областей, що контролюється Україною, то головною проблемою нині є значне перевантаження закладів освіти. З такою ж проблемою (але в менших масштабах) зіткнулися й інші області України.

Діти шкільного віку зараховуються до шкіл за заявами батьків та наявними документами. У разі відсутності документів зарахування здійснюється лише за заявою батьків, за необхідності – після проведення співбесід з учителями або індивідуального психолого-медико-педагогічного обстеження для визначення рівня навчальних досягнень учнів.

Важливим документом є також Рекомендація 1652 (2004) Парламентської асамблеї з питань освіти біженців і внутрішньо переміщених осіб, що закликає до прийняття загальноєвропейських заходів із встановлення усеосяжної політики в галузі освіти, спрямованої на допомогу біженцям і внутрішньо переміщеним особам у суспільній інтеграції, посиленні громадянської самосвідомості та професійної підготовки.

Щодо національного законодавства України, то згідно з ч. 9 ст. 7 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» взята на облік внутрішньо переміщена особа має право на продовження здобуття певного освітнього рівня на території інших регіонів України за рахунок коштів державного бюджету або інших джерел фінансування. Порядок фінансування навчання таких осіб за рахунок коштів державного бюджету встановлюється Кабінетом Міністрів України. Стаття 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» також гарантує внутрішньо переміщеній особі право на влаштування дітей у дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади. Крім того, у ст. 11 вказаного Закону містяться позитивні зобов'язання органів державної влади щодо створення умов для здійснення права на освіту, зокрема Міністерства освіти і науки України, а також місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування.

Крім того, ст. 53 Конституції України гарантує усім громадянам, тобто і дітям-ВПО, які належать до національних меншин, відповідно до закону право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства. І якщо навчання російською мовою є у багатьох містах України, то більше проблем виникає у кримськотатарської національної меншини.

Право на доступ до освіти мовами меншин та регіональними мовами більш докладно розглядається у Європейській хартії регіональних мов або мов меншин. Прецедентне право Європейського суду з прав людини надає деякі додаткові вказівки щодо правильного трактування права на освіту в ситуаціях, пов'язаних із переміщенням. У контексті поділу де-факто Кіпру на два різних суб'єкти в результаті конфлікту Європейський суд з прав людини вважає, що відсутність можливості у греко-кіпрських дітей, які проживають у північній частині Кіпру, здобувати середню освіту грецькою мовою у Північному Кіпрі є порушенням права на освіту. У випадку протистояння між Кіпром та Туреччиною Європейський суд вважає, що скасування надання середньої освіти грецькою мовою у Турецькій Республіці Північного Кіпру, зберігаючи при цьому початкову освіту грецькою мовою, у північній частині Кіпру є порушенням права на освіту. Крім того, мож-

¹² Звіт про стан виконання у I кварталі 2017 року заходів, передбачених Комплексною державною програмою щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://docs.google.com/viewer?embedded=true&url=http://www.msp.gov.ua/files/vpo/1-2017.doc>.

¹³ Звіт про стан виконання у I кварталі 2017 року заходів, передбачених Комплексною державною програмою щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://docs.google.com/viewer?embedded=true&url=http://www.msp.gov.ua/files/vpo/1-2017.doc>.

ливість для грецьких дітей із північної частини Кіпру здобувати середню освіту на півдні не розглядалася Судом як раціональне рішення з огляду на його негативний вплив на сімейне життя¹⁴.

На території окупованого Криму, а також так званих ДНР і ЛНР здійснюється повне витіснення української освіти, припинення вивчення української мови. Крім того, у Криму освіта кримськотатарською мовою і вивчення кримськотатарської мови також зазнають перешкод.

Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» встановлює у ст. 7, що громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території, у населених пунктах на лінії зіткнення, мають право на здобуття або продовження здобуття певного освітнього рівня на території інших регіонів України за рахунок коштів державного бюджету з наданням місць у гуртожитках на час навчання. Іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, особи, яким надано статус біженця в Україні, особи, які потребують додаткового або тимчасового захисту, та особи, яким надано статус закордонного українця, які перебувають в Україні на законних підставах та проживають на тимчасово окупованій території, мають право на здобуття або продовження здобуття певного освітнього рівня на території інших регіонів України в порядку, визначеному Законом України «Про вищу освіту».

Отже, таким особам гарантується право на здобуття дошкільної, позашкільної, загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти за будь-якою формою навчання, визначеною законодавством. Також такі особи, які не завершили здобуття повної загальної середньої освіти в загальноосвітніх навчальних закладах на тимчасово окупованій території, у населених пунктах на лінії зіткнення, із метою отримання документа державного зразка про повну загальну середню освіту мають право продовжити навчання та пройти державну підсумкову атестацію у загальноосвітніх навчальних закладах на території інших регіонів України.

Громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, особи, яким надано статус біженця в Україні, особи, які потребують додаткового або тимчасового захисту, та особи, яким надано статус закордонного українця, і які проживають на тимчасово окупованій території, у населених пунктах на лінії зіткнення, здобувають вищу (на конкурсних засадах) та професійно-технічну освіту за кошти державного бюджету у порядку та в межах квот, визначених центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки. Якщо такі особи завершили здобуття вищої освіти на тимчасово окупованій території, у населених пунктах на лінії зіткнення після 20 лютого 2014 р., то вони мають право на проходження атестації для визнання здобутих кваліфікацій, результатів навчання та періодів навчання у порядку, визначеному Міністерством освіти і науки України.

Проблема для дітей із тимчасово окупованої та неконтрольованої владою території України полягає у тому, що держава Україна, державні органи та установи, навчальні заклади не визнають дипломи і сертифікати, видані в Криму після анексії цієї території у лютому 2014 р. і в навчальних закладах, розташованих на території так званих ДНР і ЛНР. Таким чином, щоб продовжити освіту, дитина повинна отримати диплом або сертифікат про певний рівень освіти, виданий установою на території, контрольованій урядом України.

Міністерство освіти і науки України Наказом № 537 від 19 травня 2016 р. затвердило Порядок проходження атестації для визначення здобутих кваліфікацій, результатів навчання та періодів навчання в системі вищої освіти, здобутих на тимчасово окупованій території України після 20 лютого 2014 року (zareestrovano в Міністерстві юстиції України за № 793/28923 30 травня 2016 р.), а Наказом № 74 від 19 січня 2017 р. – Порядок продовження навчання осіб, які навчалися у вищих навчальних закладах, що розташовані у населених пунктах, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження.

Для дітей із тимчасово окупованої та неконтрольованої українською владою території України є можливість продовжити навчання у базовій школі (визначена Міністерством освіти і науки школа, яка готова прийняти дитину на екстернат і має відповідне технічне та навчально-методичне забезпечення) на території України дистанційно або здобути загальну середню освіту екстерном. Міністерство освіти і науки пропонує перелік базових шкіл для дітей із Криму та Донбасу (Державний навчальний заклад «Міжнародна українська школа», Школа екстернів тощо)¹⁵.

¹⁴ Вдосконалення національного законодавства України стосовно захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб. Проект Ради Європи «Посилення захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://rm.coe.int/1680693ca7>.

¹⁵ Повний перелік шкіл, які здійснюють навчання учнів із окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та непідконтрольних українській владі територій Донецької і Луганської областей, розміщений на сайті Міністерства освіти і науки. Докладніше див посилання: <http://mon.gov.ua/activity/education/dlya-zhiveliv-donbasu-i-krimu/oporni-shkoli,-yaki-zdj-snyuyut-navchannya-uchniv/>.

Для зарахування до базової школи батьки дитини (один із батьків) чи законні представники пишуть заяву на ім'я директора обраної школи з проханням зарахувати дитину на навчання у формі екстернату/дистанційно, до заяви додається скан-копія свідоцтва про народження дитини та скан-копії усіх документів про освіту, які є у наявності. Така заява може бути подана до школи протягом навчального року без обмеження термінів. Дитину зараховують до того класу, що відповідає рівню її знань (рівень визначається комісією навчального закладу). Для здійснення атестації дитина має приїхати в обрану школу раз-двічі на рік. Після успішного закінчення навчання і складання державної підсумкової атестації дитина отримує документ про базову загальну середню освіту після 9 класу (свідоцтво) або про повну загальну середню освіту після 11 класу (атестат).

Відбулося також спрощення процедури вступу для здобуття професійно-технічної та вищої освіти для дітей із тимчасово окупованої та неконтрольованої українською владою території. Зокрема, такі діти можуть вступати до ВНЗ за загальною процедурою (склавши зовнішнє незалежне оцінювання) або через спрощену процедуру через освітні центри «Донбас-Україна» та «Крим-Україна» (без складання ЗНО). Особа, яка не має українського атестату, звертається до одного з цих центрів для проходження річного оцінювання, державної підсумкової атестації та вступу до вишу за спрощеною процедурою. Для звернення в освітній центр необхідно надати паспорт громадянина України або свідоцтво про народження (за наявності паспорта громадянина України одного з батьків). Також дитиною заповнюється освітня декларація, складаються два іспити державної підсумкової атестації (українська мова й історія України) та один вступний іспит (встановлює вищий навчальний заклад). Такі вступники отримують у загальноосвітньому навчальному закладі, який входить до обраного освітнього центру, тимчасову довідку, яку протягом трьох місяців мають замінити на документ про освіту державного зразка (атестат або свідоцтво).

Усі особи, які вступають через освітні центри, беруть участь у загальному конкурсі на місця державного замовлення. У 2017 р. для переміщених осіб у вищих навчальних закладах встановлюються фіксовані обсяги державного замовлення. Важливим із позиції захисту прав дитини є те, що з 2017 р. у наказах про зарахування прізвища вступників із числа ВПО будуть шифрувати.

Висновки. Спрощення процедури отримання шкільної освіти (дистанційно або екстернатно), а також процедури вступу до ВНЗ для дітей із тимчасово окупованої території Криму, а також неконтрольованих територій Донецької і Луганської областей України було вкрай необхідним із погляду комплексності заходів із відновлення територіальної цілісності України, збереження зв'язку держави з молоддю, яка вимушена проживати на таких територіях. Водночас необхідна популяризація та поширення інформації про такі спрощення і можливість здобути освіту в Україні серед дітей Криму, а також дітей, що проживають на неконтрольованих територіях України, що, вочевидь, не легко, враховуючи обмеженість доступу до засобів масової інформації на цих територіях.

На підставі здійсненого дослідження можна зробити висновок, що, незважаючи на загальну відповідність норм українського законодавства міжнародним стандартам забезпечення права на освіту, а також на позитивні зміни, які відбулись у законодавстві в контексті спрощення доступу до освіти дітей-ВПО та дітей з окупованих і неконтрольованих Україною територій, існують певні недоліки в законодавстві, що гарантує право ВПО на освіту. Зокрема, на нашу думку, прив'язування права на освіту до взяття на облік внутрішньо переміщеної особи містить елементи дискримінації, адже згідно з Конституцією України кожна особа має право на освіту. Тому доцільно ч. 9 ст. 7 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» викласти в такій редакції: «Внутрішньо переміщена особа має право на продовження здобуття певного освітнього рівня на території інших регіонів України за рахунок коштів державного бюджету або інших джерел фінансування. Порядок фінансування навчання категорії осіб, які були зараховані у навчальні заклади на територіях, де виникли обставини, зазначені у статті 1 цього Закону, на навчання за рахунок коштів державного бюджету встановлюється Кабінетом Міністрів України».

Анотація

У статті досліджуються проблеми здійснення права на освіту дітей, які є внутрішньо переміщеними особами, а також дітей, які проживають на тимчасово окупованій території Криму та неконтрольованих Україною територіях Донецької і Луганської областей. Аналізуються проблеми доступу таких дітей до загальної середньої та вищої освіти, а також їхнє право на навчання рідною мовою. На основі аналізу чинного законодавства та норм міжнародного права розроблено пропозиції про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб».

Summary

The article deals with the problems of the right to education of children who are internally displaced persons and children residing in the temporarily occupied territory of Crimea and uncontrolled territories of Ukraine in Donetsk and Lugansk regions. The problems of access by these children to secondary and higher education, and their right to study on their native language were analyzed. Based on the analysis of current legislation and international law the suggestions on amendments to the Law of Ukraine "On the rights and freedoms of internally displaced persons" were prepared.

Використана література:

1. Смаль В. Велике переселення: скільки насправді в Україні внутрішньо переміщених осіб / В. Смаль [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://voxukraine.org/2016/06/30/velyke-pereselennya-skilky-naspravdi-v-ukraini-vpo-ua/>.
2. Вирішення соціальних проблем внутрішньо переміщених осіб не втрачає своєї гостроти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.msp.gov.ua/news/13260.html>.
3. Вдосконалення національного законодавства України стосовно захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб. Проект Ради Європи «Посилення захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://rm.coe.int/1680693ca7>.
4. Діти війни (дослідження проблем дитинства в Україні за умов воєнної агресії) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uire.org.ua/wp-content/uploads/2015/06/Diti-viyni---doslidzhennya.pdf>.
5. Діти, які не відвідують школу в Україні. Дослідження масштабів та виміру проблеми з рекомендаціями для подальших дій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.unicef.org/ukraine/ukr/OOSC_report_Ukr_f.pdf.
6. Звіт про стан виконання у I кварталі 2017 року заходів, передбачених Комплексною державною програмою щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://docs.google.com/viewer?embedded=true&url=http://www.msp.gov.ua/files/vpo/1-2017.doc>.
7. Коллер Ю.С. Шляхи вдосконалення регулювання відносин у сфері захисту соціальних прав внутрішньо переміщених осіб в Україні / Ю.С. Коллер // Проблеми захисту прав і свобод вимушених переселенців, а також інтересів громадян або держави на тимчасово окупованих територіях та в районах проведення антитерористичної операції : матер. Міжнар. «круглого столу» (27 жовт. 2016 р.). – К. : Нац. акад. прокуратури України, 2016. – С. 88–91.
8. ОБСЄ. Внутрішнє переміщення внаслідок конфлікту в Україні: підвищена незахищеність постраждалого населення та чинники напруженості в громадах. Тематичний звіт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/ukraine-smm/261206?download=true>.
9. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України : [посіб. для практиків соц. сфери] / [Л.А. Мельник та ін.] ; за ред. Л.С. Волинець. – К. : Калита, 2015. – 72 с.
10. Параскева К. Реституція майна внутрішньо переміщених осіб відповідно до Європейської конвенції з прав людини та стандартів Ради Європи / К. Параскева // Проблеми захисту прав і свобод вимушених переселенців, а також інтересів громадян або держави на тимчасово окупованих територіях та в районах проведення антитерористичної операції : матер. Міжнар. «круглого столу» (27 жовт. 2016 р.). – К. : Нац. акад. прокуратури України, 2016. – С. 8–16.
11. Рогач О.Я. Припинення трудових відносин з ініціативи працівника-внутрішньо переміщеної особи та роботодавця / М.В. Менджул, О.Я. Рогач // Публічне право. – 2017. – № 1. – С. 184–190.
12. Сировий О.В. Засоби міжнародно-правового врегулювання збройного конфлікту на Сході України / О.В. Сировий, А.С. Чураєва // Юридичний науковий електронний журнал. – 2015. – № 6. – С. 233.

Марія Менджул,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету